

УДК [726:27-523.41]:27-144.89(477.51-25)

ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ: ІСТОРІЯ ПАМ'ЯТКИ ТА ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ

Анатолій Адруг

Статтю присвячено видатній пам'ятці української архітектури бароко – Троїцькому собору в Чернігові. Розглядається історія побудови споруди, її конструктивні й художні особливості, творчий шлях архітектора Йоганна-Балтиста Зауера.

Ключові слова: Чернігів, Троїцький собор, бароко, архітектор Й.-Б. Зауер.

The article is dedicated in memory of outstanding monuments Ukrainian Baroque architecture – Trinititi Cathedral in Chernihiv. The history of building construction, its design and artistic expression, life career architect I.-B. Sauer.

Keywords: Chernihiv, Trinititi Cathedral, Baroque, architect I.-B. Sauer.

Коли під'їжджаєш до Чернігова з боку Києва, то ще здалеку впадають у вічі золоті маківки бань величного Троїцького собору на високій горі. Це – найбільша споруда давнього Чернігова. Собор височить на верхньому плато Болдиних гір на захід від давнього Дитинця й на південний захід від Єлецького монастиря. Храм є головною будівлею ансамблю Троїцько-Іллінського монастиря й відіграє важливу роль як організуючий елемент панорами міста. Воднораз від часу своєї появи він набув великого суспільно-політичного та культурного значення. Через це інтерес до нього як до визначного витвору виник ще задовго до закінчення його зведення. Уперше про задум побудови Троїцького собору писав І. Галятовський у передмові до книги «Старий костюл західний», яка 1678 року побачила світ польською мовою в новгород-сіверській друкарні. Цю передмову в 1720 році С. Величко використав у своєму літопису [6, с. 426]. Про будівництво Троїцького собору йдеться в листуванні чернігівських архієпископів Л. Барановича та А. Стаховського, а також у передмові до книги «Тріодь квітна» (Чернігів, 1685 р.). Храм згадується в «Хроніці Павла Полуботка» під 1706 роком через влучення в нього блискавки під час відвідин Чернігова Петром І.

У 1786 році О. Шафонський зазначив, що Троїцький собор почав будувати своїм коштом гетьман І. Мазепа в 1679 році, хоча відомо, що останній гетьманом став

лише влітку 1687 року. Він також написав, що храм просторий і має п'ять верхів, хори і дах, покритий бляхою [43, с. 269–270]. Троїцький собор згадується і в інших тогочасних топографічних описах Лівобережної України й Чернігова.

У ХІХ ст. публікуються в періодичній пресі й виходять окремими виданнями описи Чернігова та його історичних і культурних пам'яток. Серед них можна виділити «Историческое и статистическое описание Чернигова» М. Маркевича. Автор помилково вважав, що Троїцький собор закладено в 1689 році гетьманом І. Мазепою. Услід за О. Шафонським М. Маркевич написав, що храм мав п'ять бань [41, с. 14–15]. У ХІХ ст. Ф. Гумілевський повніше описав Троїцький собор і оповів його історію. Автор відзначив, що храм задумав збудувати чернігівський архієпископ Л. Баранович. Ф. Гумілевський опублікував витяги з листів Л. Барановича щодо зведення споруди, тексти написів ХVІІ ст. в центральному барабані (зафарбовані в 1805 р.) про час закладення й освячення собору і причетних до цього осіб. Він подав стислий опис будівлі, навів її розміри в плані, згадав пожежі 1734 і 1808 років, від яких постраждала споруда [12, с. 7–9, 29–30]. У виданні, присвяченому 900-літтю Чернігівської єпархії, указувалось, що план Троїцького собору склав вправний архітектор Адам Зернікау [44, с. 50].

На початку 1910-х років побачила світ праця про Троїцький монастир О. Єфімова – спочатку в «Черниговских

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

епархиальных известиях» (1910–1911), а згодом окремих виданнях. Автор відзначив, що Троїцький собор – це один з рідкісних храмів XVII ст. Він також подав його опис із зазначенням кількості вікон та дверей і заміною підлоги з чавунної на дерев'яну в 1849 році. На думку автора, собор спочатку мав п'ять бань, а після пожежі 1731 року їх залишилося три [16, с. 38–40]. У великому ілюстрованому подарунковому виданні зазначалось, що Троїцький собор збудував за власним планом Адам Зернікау коштом, головним чином, Івана Мазепи [21, с. 61, 71]. У 1914 році П. Савицький у спільній праці з В. Модзалевським про давнє українське мистецтво (на прикладі Чернігова) зауважив, що Троїцький собор близький до київських споруд І. Мазепи і найближчий до зразків західного бароко. Однак відчувається й рука місцевих майстрів. Автор вважає, що проект храму належить А. Зернікау. У примітках указані й джерела відомостей про храм (праці Ф. Гумілевського, О. Шафонського та книга «Картины церковной жизни Черниговской епархии») і наводяться тексти давніх написів у центральному барабані собору [27, с. 111, 137].

В. Дубровський гадав, що Троїцький собор збудував архітектор А. Зернікау. Важливою є згадка про передачу собору разом з чернігівськими Успенським і Спаським соборами до видання Чернігівського історичного музею. У 1929 році означені пам'ятки оголошено Державним історико-культурним заповідником [15, с. 48, 50]. Спираючись на опубліковані в 1889 році в «Киевской старине» уривки з літопису Мгарського монастиря, М. Голубець 1937 року зазначив, що чернігівський Троїцький собор слугував прототипом для собору Мгарського монастиря. Обидва побудував віленський зодчий Йоганн-Баптист. Троїцький храм є українізованою західноєвропейською бароковою базилікою [11, с. 512]. В. Січинський наголосив, що Троїцький собор (і подібні йому будівлі) поєднав у собі риси тринавної церкви й споруди барокового базилікального типу, дуже близької до базиліки візантійського зразка [33, с. 249]. М. Холостенко авторство Троїцького храму приписував

А. Зернікау (посилаючись на «Картины церковной жизни»), а Мгарський собор, на його думку, побудував Іван Баптист з Вільно. Як проект собору Мгарського монастиря, був представлений «Абрис» Троїцького собору в Чернігові [38, с. 26].

У 1950–1960-х роках П. Юрченко дещо по-новому охарактеризував Троїцький собор та пам'ятки його кола. Він, на думку дослідника, продовжив і розвинув на новій основі традиції давньоруської мурованої архітектури. Щодо авторства споруди, то П. Юрченко схилився до особи А. Зернікау [45, с. 118, 126, 128]. Таку думку про авторство поділяли й інші дослідники. Важливим став висновок М. Цапенка стосовно цього питання. Дослідник на основі порівняльного аналізу джерел уважав, що храм будував не А. Зернікау, а Йоганн-Баптист [39, с. 167–171]. Г. Логвин відзначив, що в основу плану Троїцького собору покладено тип давньоруського тринавного шестистовпного храму. Він підтримав думку про авторство Йоганна-Баптиста [24, с. 113–114]. А. Карнабед писав, що в Троїцькому соборі поєднано композиційні принципи давньоруської, української і західноєвропейської архітектури, і збудований він за проектом Йоганна-Баптиста [20, с. 48; 19, с. 64]. На відміну від А. Карнабеда, В. Мезенцев розглянув внесок литовсько-білоруського бароко в архітектуру Гетьманщини на прикладі чернігівського Троїцького собору та собору Мгарського монастиря. На його думку, Й.-Б. Зауера запросили не для відродження середньовічної архітектури, а для того, щоб він звів в Україні популярну тоді в Європі банясту базиліку з двома вежами і пристосував її до православної української архітектури. В. Мезенцев висловив міркування про вплив чернігівського Троїцького собору на побудову тринавного собору Трійці в Батурині початку 1690-х років [25]. А. Адруг виявив і опублікував кілька зображень (одне з них вперше) Троїцького собору на сторінках чернігівських стародруків, а також з'ясував прізвище та ім'я зодчого, за проектом якого побудовано Троїцький храм, – Йоганн-Баптист Зауер [4; 5]. Цьому допомогли праці дослідників історії польської архітектури,

ІСТОРІЯ

насамперед Збігнева Хорнунга [48, s. 344]. Ці відомості – з українського документального джерела (Літопис Мгарського монастиря), уперше опублікованого в XIX ст. Цікаві повідомлення про Троїцький собор з'явилися у результаті проведення реставраційних робіт протягом 1973–1985 років за проектом, створеним колективом під керівництвом архітектора М. Говденко. Вона виклала свій погляд на історію будівництва та реставрації чернігівського храму й собору Мгарського монастиря, спільне й відмінне в їхніх композиціях і деталях. Зодчим названо Йоганна-Баптиста [9; 10]. В. Віроцький на основі літературних джерел описав історію зведення храму та дві версії щодо авторства – Йоганн-Баптист та А. Зернікау. При цьому автор повторив помилкове твердження М. Цапенка про смерть Йоганна-Баптиста ще до закінчення будівництва собору Мгарського монастиря. Однак за свідченням літопису Мгарського монастиря, він помер у 1700 році під час зведення не храму (він будувався в 1684–1692 роках), а трапезної [8, с. 151–170]. Стислий опис Троїцького собору і його історія наведені в енциклопедіях та довідкових виданнях.

Отже, в опублікованих працях викладено історію спорудження, перебудов та реставрації Троїцького храму, версії дослідників щодо його авторства, художні особливості. Проте виникає потреба докладніше розповісти про творчість архітектора й особливості його роботи. Реставраційні роботи 1973–1985 років недостатньо висвітлені в літературі, тому це вимагає окремої уваги. Слід ретельно проаналізувати зображення Троїцького собору у творах мистецтва – як уже відомі, так і ті, які ще не введені в науковий обіг. Постає також необхідність комплексно проаналізувати пам'ятку й визначити місце Троїцького собору в Чернігові в історії української архітектури.

Задум про спорудження Троїцького собору виник у Л. Барановича в 1670-х роках у зв'язку з рішенням розширити давній Іллінський монастир і звести нові споруди на просторішому місці – на плато вище від Іллінської церкви. Після побудови келій та трапезної із Введенською церквою надійшла черга до головного монастирського

храму. За давнім усталеним звичаєм спочатку заготовляли будівельні матеріали, випалювали цеглу, а вже потім приступали до будівництва. Лист митрополита Сибірського і Тобольського Антонія Стаховського (колишнього чернігівського архієпископа) засвідчив, що Л. Баранович «на многократное приліжное прошение бывшего тогда игумена Троицкого Лаврентия Крщоновича позволил был владіти оным Козлом (нині – селище Михайло-Коцюбинське Чернігівського р-ну Чернігівської обл. – А. А.) для вспоможения строящейся тогда Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным» [26, с. 113]. Отже, печі для випалювання цегли розміщувалися на певній відстані від будівельного майданчика й виникали проблеми з її підвезенням.

Закладення Троїцького храму відбулося 30 квітня 1679 року. Про це свідчив напис XVII ст. у східній частині центрального барабана собору, зафарбованого в 1805 році:

В рок над тысяча шесть
Сот семдесят девятый,
Априля в последний день
Храм сей свят зачатый.
Седминадесят лет здася,
Чем не успеваше
Дело доброе скорбей
Многих требоваше [12, с. 8].

Підтвердити цю дату може допомогти азимут Троїцького собору, який має 60 градусів. Азимут у цьому випадку складає кут, утворений меридіаном, який перетинає місце розташування храму, і повздовжньою віссю споруди, орієнтованою на схід. Ця вісь указувала на ту точку горизонту, де 30 квітня 1679 року сходило сонце. При обчисленні враховано схилення і календарну різницю. Отже, свідчення документального напису XVII ст. в підбаннику храму й азимут споруди вказують на одну й ту саму дату – 30 квітня 1679 року.

Після урочистих закладин Троїцького собору до роботи стали будівельники. За перший будівельний сезон завершили закладати фундамент і почали зводити стіни. Автором першого проекту Троїцького собору міг бути ігумен Троїцько-Іллінського

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

монастиря Лаврентій Крщонович, який безпосередньо опікувався будівництвом (відомий як літератор і художник-гравер). Однак ця справа виявилась для нього надто складною, і тому до роботи став досвідчений архітектор Й.-Б. Зауер.

Нині є можливість докладніше представити творчий шлях зодчого й визначити його місце в історії української архітектури. Йоганн-Баптист Зауер – архітектор німецького походження. Він народився в польському місті Казімеж. Рік його народження невідомий, але, найвірогідніше, це сталося в першій половині XVII ст. Уважають, що він почав працювати будівничим близько 1638 року. До перших зведених ним споруд відносять монастирську будівлю в с. Голомб (гміна Пулави Люблінського воєводства). У 1658–1665 роках Й.-Б. Зауер працював старшим майстром цеху мулярів і каменярів у Кракові [49, с. 34] ¹. Він мав ґрунтовну фахову підготовку і значний досвід практичної роботи над зведенням споруд у Польщі.

Друга половина XVII ст. для Речі Посполитої була періодом економічного занепаду й політичної кризи. Зодчі з Кракова були змушені шукати замовлення в інших місцях, зокрема в литовських землях, де етап зрілого бароко припав на 1650–1690-і роки. На деякий час припинилися війни. Інтенсивне будівництво розгорнулося не лише у Вільнюсі й великих містах, але й у провінції. Одним із замовників був феодал Міхал-Казімеж Пац – великий литовський гетьман (з 1667 р.) і воєвода віленський (з 1669 р.). Він став фундатором монастиря Августинів у Вільнюсі й костьола Петра й Павла при ньому. М.-К. Пац вирішив звести величний мурований храм, який би став усипальницею і свідчив про багатство й велич фундатора.

Для його побудови з Кракова запросили архітектора Й.-Б. Зауера. У 1668 році він прибув до Вільнюса і привіз уже готовий дерев'яний макет майбутнього костелу, за який отримав 500 злотих. Креслення й ескізи окремих частин будівлі виконувались уже під час будівництва. Кілька років Й.-Б. Зауер безпосередньо керував роботами на будівельному майданчику.

Використовували переважно місцеві матеріали. Цеглу підвозили на спеціальному поромі із цегельні на протилежному боці річки Неріс. Вапно випалювали в ямах просто на будівельному майданчику. Лише гіпс завозили з-за кордону [34, с. 5].

На будівництві костелу працювало кілька майстрів із Кракова, більше десяти мулярів із Вільнюса. Також там були кріпаки з маєтків М.-К. Паца. Загальна кількість працівників коливалася від 70 до 80 чоловік. У грамоті М.-К. Паца від 12 липня 1675 року мовилося про завершення основних будівельних робіт. Згідно з литовськими джерелами, остання згадка про архітектора датується саме 1675 роком. У 1678–1679 роках башти й баню вкрили бляхою. Завершував будівництво італійський архітектор Фредіані ді Лука, який працював у М.-К. Паца. За роботу над зведенням костьола Й.-Б. Зауер отримав 2519 злотих [31, с. 6–7]. Храм Петра й Павла у Вільнюсі зберігся до наших днів. Він у цілому повторює схему цекрви Іль Джезу в Римі 1575 року (архітектори – Д. Віньола, Дж. делла Порта), яка стала першим твором бароко в архітектурі. Є відомості про участь Й.-Б. Зауера в будівництві костелу монастиря ордену камальдулів поблизу Каунаса. Фундатором тут був великий канцлер литовський Христофор-Зигмунт Пац. Костел закладено 1667 року, а будівництво завершилося 1674 року. Першим архітектором був Людовико Фредо з Венеції [51, р. 838; 47, с. 764; 40, с. 52].

До Чернігова з Вільнюса Й.-Б. Зауер прибув 1680 року на запрошення Лазаря Барановича. У документі того часу зазначалось: «...майстра немецкой породы на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернигова из Литвы зятягнено» [39, с. 170]. У ньому згадується слово «поправа», що в перекладі з польської означає «поліпшення», «виправлення». Отже, зодчому довелося поліпшувати зроблене Л. Крщоновичем. Можливо, разом з ним прибуло й кілька майстрів. Й.-Б. Зауер представив власний проект Троїцького собору («Абрис»), який і було втілено. Цей «Абрис» виглядав, вірогідно, як зображений на папері головний західний фасад споруди.

ІСТОРИЯ

Образ чернігівського Троїцького собору сподобався гетьману Іванові Самойловичу, і він запросив Й.-Б. Зауера для роботи в Мгарському монастирі на Полтавщині. У 1684 році зодчий зміг приступити до будівництва мгарського Спасо-Преображенського собору. Як зразок для нової споруди, будівничий показав гетьману «Абрис черниговской монастирской церкви». У серпні 1684 року зодчий ненадовго їздив до Глухова, щоб допомогти в побудові нової церкви. На початку 1690-х років Й.-Б. Зауер у Польщі керував перебудовою готичного костюлу Павлінів на Ясній Гурі в Ченстохові в барокових формах [50, s. 56; 48, s. 345]. Невдовзі він повернувся в Україну. Згідно з договором від 14 травня 1695 року, Й.-Б. Зауер зобов'язався збудувати трапезну Мгарського монастиря відповідно до наданих креслень і заданих детальних розмірів. Через брак будівельних матеріалів роботи затягнулись. У 1700 році Й.-Б. Зауер помер, не закінчивши зведення трапезної [22, с. 29].

Отже, до кінця 1683 року основні будівельні роботи над зведенням Троїцького собору в Чернігові закінчилися. А в квітні наступного, 1684, року зодчий працював уже в Мгарському монастирі. Опоряджувальні роботи в Троїцькому соборі завершилися лише 1695 року. За деякими відомостями, на них витрачено 10 тисяч золотих [29]. Як засвідчили давні написи в нижній частині центрального підбанника Троїцького собору, храм освятили в 1695 році. Є відомості, що освячення відбулося на Храмове свято Трійці, яке припало того року на 12 травня (25 травня за новим стилем) [42, с. 264].

28 вересня 1731 року в монастирі сталася велика пожежа, від якої постраждав і Троїцький собор. Настоятель монастиря Г. Кононович писав у листі до гетьмана Д. Апостола: «...на церкви Троицы середняя великая баня под самим крестом занялася, и вси бани сколько было погорилы...» [12, с. 98–99]. Після пожежі відновили лише центральну баню й дві невеликі над західними вежами. Натурні дослідження показали, що ці роботи проводилися в 1730-х роках. Залишки зруйнованих бань прибрали й забудували стіни, які з'єднали

башти з основним об'ємом у другому ярусі [28, арк. 33].

У 1786 році, у зв'язку із секуляризацією монастирських маєтностей, споруди Троїцько-Іллінського монастиря передали за описом цивільній владі. Чотири роки вони були без нагляду, хоча богослужіння в храмі не припинялось. Постала потреба в проведенні ремонту. Перший кошторис на ремонт Троїцького собору склав архітектор І. Яснигін у 1789 році, другий – у 1792 році. Передбачалось відновити із цегли карниз по периметру споруди, замінити стару покрівлю і пофарбувати її в зелений колір. У документі згадувалось, що храм мав тоді три бані. Планувалося зробити 45 віконних рам і 4 парадні ґанки [13, арк. 14, 14 зв., 15]. Цеглу для цих робіт випалювали на казенній цегельні, яка раніше належала Троїцькому монастирю. Документи засвідчують існування цегельні ще в 1730-х роках. Вона розташовувалася «За Елецким монастырем с одной стороны рову Елецкого». Загальна сума кошторису – 3787 руб. 18 коп. Покрівельну бляху поставляв купець Теренін із Калуги [35, с. 38–40].

27 вересня 1808 року Троїцький храм знову постраждав від пожежі. Під час ремонту деталі покрівлі з дерева центральної бані замінили на залізні. У 1849 році замість чавунних плит на підлозі поклали дошки. У 1876–1878 роках усередині Троїцького собору поновили живопис. У такому вигляді він дійшов до ХХ ст. [16, с. 40]. У 1925 році Троїцький храм разом зі Спасо-Преображенським і Успенським соборами в Чернігові передано до відання Чернігівського державного музею. Постановою Ради народних комісарів УСРР від 18 травня 1929 року ці пам'ятки оголошено Державним історико-культурним заповідником, підпорядкованим Народному комісаріату освіти УСРР [15, с. 50]. Богослужіння в храмі відновилося на Великдень 5 квітня 1942 року. Замість утраченого іконостаса в 1940-х роках улаштували новий, який в основному зберігся й до сьогодні [14, с. 35–36]. Храм був діючим до 1961 року, коли закрили Троїцько-Іллінський монастир. Постановою Ради Міністрів УРСР

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

№ 125 від 20 лютого 1967 року Троїцький собор було включено до складу новоствореного Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»).

Великі реставраційні роботи в Троїцькому соборі було проведено в 1973–1985 роках. Їм передувало обстеження пам'ятки. В акті технічного стану будівлі від 18 травня 1972 року зазначалось, що фундаменти й склепіння перебувають у задовільному стані, а конструкції даху – в аварійному. Тиньк на фасадах мав місцеві пошкодження. У реставраційному завданні, затвердженому 19 квітня 1973 року, відзначалось, що для збереження пам'ятки треба провести комплекс реставраційних робіт. Для цього необхідно створити проект реставрації в первісних формах на основі архітектурно-археологічних та інженерних досліджень, вивчення літературних і архівних джерел, натурних обмірів. Було визначено 3-ю категорію складності пам'ятки, а втрата первісного вигляду становила 50 % [28, т. 1, арк. 7–9, 20–21].

Над створенням проекту реставрації працював колектив фахівців під керівництвом архітектора М. Говденко. Для цього використали зображення споруди на сторінках чернігівських стародруків. Це – «Тріодь квітна» 1685 року, «Феатрон» І. Максимовича 1708 року, Новий Заповіт 1717 року, «Правило к божественному причащенню» 1720 року. Однак остаточні відповіді на багато питань дали натурні дослідження. Перший огляд мурування фронтонів з боку горища показав, що їхня центральна частина викладена з такої самої цегли, що й стіни. Розміри жолобчастої цегли: 30–31 см × 15–16 см × 6–7,5 см. Бічні частини трикутних фронтонів походять з пізнішого часу. На західному фронтоні виявлено контури волют і обриси замуrowаних віконних отворів. Нижній – прямокутний, а верхній – у вигляді хреста. Залишки хрестових вікон знайшли й на інших фронтонах. Волюти фасадних фронтонів спиралися на

невисокий парапет. Обабіч фронтонів первісно розташовувалися шпилі (обеліски). Отже, фронтони фасадів наприкінці XVII ст. мали барокові форми й були вужчими й вищими від пізніших трикутних.

На звороті фронтонів фасадів і на центральному підбаннику віднайдено сліди верхнього кута даху, який вивищувався на 1,2 м над влаштованим пізніше. Під час досліджень з'ясувалося, що в нижньому ярусі Троїцький собор був у плані прямокутним з трьома нефами. У другому ярусі план споруди мав вигляд хреста, головний об'єм відділявся від західних кутових веж. Західні ділянки південної і північної стін приблизно в 1730-х роках після пожежі добудували з метою отримати додаткові приміщення на рівні другого ярусу хорів. Перебудови пов'язані з видаленням залишків зруйнованих бань і спрощенням форми даху.

За допомогою зондажів виявили на всіх ребрах шістнадцятигранного центрального підбанника цегляні напівколонки завширшки як півцеглини, тобто на 17 см. Віднайдено сліди капітелей і фігурних кронштейнів з «гирками» цих напівколонок. У прямокутних нішах-ширинках знайшли невеликі круглі ніші з кілеподібними завершеннями, які пізніше замурували. Таким чином дістали повніше уявлення про первісні форми центрального барабана.

Важливе значення мало віднайдення на місці втраченої невеликої південно-східної бані підпружної арки й парусів на рівні вінцевого карниза споруди. Взаємне розміщення парусів і підпружних арок указали на восьмикутний план бані. Своїми формами й розмірами вона, вірогідно, була близькою до бань над західними вежами. З'ясувалось, що інші невеликі бані первісно спирались не на арки й паруси, а на конструкції з дерева. Саме тому під час пожежі три бані відразу впали, а четверту довелося розібрати. Подібним способом звели невеликі бані в Мгарському соборі. Дослідження уточнили первісні форми вінцевого карниза, спотвореного під час ремонтів, а також виявили під шаром тиньку прямокутні ніші на західному фасаді.

Усередині Троїцького собору цікаві результати дали дослідження підлоги. На

ІСТОРИЯ

хорах первісну підлогу зробили з дощок на лежнях, в основному об'ємі споруди виклали з такої самої жолобчастої цегли, яка пішла на мурування стін. Цеглини поклали на ґрунт із піску. У XVIII ст. підлогу виклали з гладенької цегли, а також з керамічної плитки розміром 21 см × 21 см. Пізніше підлогу влаштували із чавунних плит (70 см × 70 см). У 1849 році підлогу зробили з дощок, насланих на лежнях. Різниця між первісним рівнем підлоги Троїцького собору й рівнем перед реставрацією становила близько 30 см [28, т. 1, арк. 22–38].

В основу проекту реставрації покладено основний принцип – повернення пам'ятці первісної об'ємно-просторової композиції і барокового образу. Передбачалося виконання значного комплексу реставраційних робіт трьома чергами. З-поміж інших можна виділити такі головні завдання, як відновлення чотирьох невеликих бань, усіх фронтонів на фасадах, реставрація барокового декору центрального барабана та фасадів, а також даху й завершень західних веж. Для відбудови південно-східної бані було вирішено відновити підпружні арки й паруси, а інші три бані звели на залізобетонних опорних конструкціях. Планувалося дахи й покриття бань пофарбувати в зелений колір, а маківки, хрести, «сонця» вкрити позолотою [28, т. 4, арк. 6–8, 11–14]. У рецензії на проект реставрації Троїцького собору доктор архітектури, професор Ю. Асєєв відзначив, що стовідсотково відновлено первісні форми фронтонів споруди, центрального підбанника та чотирьох малих бань. Усі наявні матеріали засвідчують необхідність відновлення чернігівського Троїцького собору в первісних формах [28, т. 1, арк. 10–11].

На засіданні архітектурно-технічної ради Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління в Києві 28 грудня 1972 року проект реставрації Троїцького собору ухвалили з оцінкою «відмінно». Вчена рада з охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР на своєму засіданні 16 січня 1973 року ухвалила реставрувати чернігівський Троїцький собор в повному запропонованому проектом обсязі з урахуванням черговості виконання робіт.

Рада високо оцінила проведені дослідження і проектні матеріали [28, т. 1, арк. 12–18].

Реставрацію Троїцького собору завершили в 1985 році. Комплекс заходів, запропонований проектом реставрації, в основному було виконано. За допомогою ін'єкцій розчину було укріплено цегляні конструкції споруди. На рівні вінцевого карниза по периметру стін влаштували залізобетонний пояс і зробили перекриття із залізобетону на горищі для відтворення невеликих бань, які виклали із цегли пустотілими. Було відновлено первісні фронти фасадів, дахи, проведено малярні й позолотні роботи, улаштовано опалення й освітлення. Усередині реставрували ліплені тяги й підлогу, яку пізніше перекрыли дошками [9, с. 251]. У 1988 році Троїцький собор знову став діючим.

Для повнішого осягнення художніх особливостей Троїцького собору слід розглянути його зображення у творах мистецтва XVII–XVIII ст. У XX ст. гравюри з чернігівських стародруків публікувались дослідниками кілька разів, але як матеріали для іконографії споруди не розглядались. Не завжди автори навіть визначали те, яку саме споруду зображено. У 1926 році П. Попов оприлюднив фрагмент гравюри на титульному аркуші книги «Правило к божественному причащению» 1720 року із зображенням Троїцького собору та інших споруд монастиря. У 1960–1980-х роках Г. Логвин опублікував без пояснень нижню частину гравюри на титульному аркуші Нового Заповіту чернігівського друку 1717 року [30, с. 49; 24, с. 120]. Уже згадувалось, що ці два зображення, а також ще два з інших чернігівських видань («Тріюдь квітна» 1685 р. та «Феатрон» І. Максимовича 1708 р.) використані для створення проекту реставрації Троїцького собору. У другому виданні книги про пам'ятки сіверянського краю Г. Логвин опублікував фрагмент гравюри на титульному аркуші чернігівського видання «Алфавіту» 1705 року із зображенням храму, який він визначив як Троїцький собор у Чернігові (східний фасад) [24, с. 119]. А насправді зображено західний фасад чернігівського Борисоглібського

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

собору, що засвідчують і зображення святих князів Бориса й Гліба над храмом. У підпису під ілюстрацією помилково вказано назву видання «Акафіст» замість дійсної назви «Алфавіт».

У 1981 році нами було опубліковано п'ять зображень Троїцького собору на сторінках чернігівських стародруків. До вже згадуваних чотирьох додалося ще одне (до того неопубліковане) з титульного аркуша «Триакафістного молитвослова» 1697 року. Автор у кожному випадку обґрунтовував думку про те, що представлено саме Троїцький собор [4].

У 1990 році Г. Логвин опублікував кілька гравюр титульних аркушів чернігівських видань. У контексті нашого дослідження треба назвати мідьорит з «Триакафістного молитвослова» 1697 року. Підпис під ілюстрацією помилково засвідчив дату – 1797 рік. Також треба назвати форту з Нового Заповіту 1717 року та «Правила к божественному причащенню» 1745 року. В останньому виданні використано таку саму рамку із зображенням унизу Троїцького собору, як і в Новому Заповіті 1717 року. Г. Логвин зображення Троїцького собору спеціально не розглядав [23, ілюстр. 316, 389, 513]. Одну із форт чернігівського видання оприлюднили московські дослідники [37, с. 167]. У статтях М. Говденко надруковано зображення Троїцького собору із видання «Феатрон» 1708 року. В одному випадку під ілюстрацією написано «на титульній сторінці», а в другому вказано дату – «кінець XVII ст.» [9, с. 246; 10, с. 70]. Насправді гравюру вміщено на звороті титульного аркуша книги «Феатрон» 1708 року. Крім чернігівських стародруків, Троїцький собор зображено на плані Чернігова 1706 року, у творах станкової графіки та живопису. Ці твори публікувались, але зображення Троїцького храму як іконографічне джерело спеціально не розглядались.

Отже, іконографія Троїцького собору в Чернігові досі ще не була предметом окремого комплексного дослідження. Його проведення зумовлене потребою проведення нових наукових досліджень, а також лекційною та екскурсійною роботою.

Перше відоме зображення Троїцького собору виконано в техніці гравюри на дереві на звороті титульного аркуша одного з варіантів видання «Октоїха», надрукованого в чернігівській друкарні 14 жовтня 1682 року. Угорі представлено чудотворну ікону Іллінської Богоматері. У центрі нижньої частини бачимо західний фасад Троїцького собору. Що це саме він, засвідчує присутність чудотворної ікони Іллінської Богоматері, яка зберігалася тоді в Троїцько-Іллінському монастирі, а також фігури Антонія та Феодосія Печерських обабіч храму. Якраз Антоній поклав початок чернігівському Іллінському монастирю, викопавши печери. Згадаймо, що Троїцький собор закладено в 1679 році. У 1680 році зодчий Й.-Б. Зауер почав працювати над зведенням храму. Весною 1684 року він працював уже в Мгарському монастирі, де будував собор на основі «Абрису» чернігівського храму. Отже, «Октоїх» готувався до друку й побачив світ під час будівництва Троїцького собору. Цілком можливо, що художник використав креслення архітектора «Абрису». З іншого боку, сам проект Троїцького собору можна наочно уявити як зображення, яке вельми близьке до гравюри у книзі, але ж, звичайно, більшого розміру.

На гравюрі західний фасад чітко поділений горизонтальними карнизів та вертикальними пілястр на окремі частини. У центрі внизу бачимо портал вхідних дверей, а над ним велике вікно у вигляді хреста, що дуже нагадує герб Л. Барановича. Угорі фронтоном з волютами й розривом посередині, де вищується царська корона. Обабіч фронтоном – обеліски. Центральна велика баня та дві менші над західними вежами увінчані хрестами. Деталі лиштв вікон та ніш досить точно відповідають існуючим, хоча в нижньому ярусі зображено по одній прямокутній ніші та квадратній над нею, а в реальній споруді їх по дві.

Наступне чернігівське видання із зображенням Троїцького собору («Тріюдь квітна») побачило світ 1 березня 1685 року. На той час зведення храму в основному завершилося. Унизу на титульному аркуші всередині картуша представлено західний фасад собору. Напис обабіч центральної

ІСТОРИЯ

бані «святая Троица» свідчить, що це – Троїцький собор. У загальних рисах цей графічний образ близький до зображення 1682 року. Але це не відбиток з тієї самої дошки. Подібність можна пояснити спільним першоджерелом – кресленням зодчого Й.-Б. Зауера.

У 1696 році в Чернігові створено велику ікону Іллінської Богоматері. Її написав, імовірно, письменник і художник, ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович. Тоді ж її подарували Петру I. Нині ікона зберігається в Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Велика й складна композиція написана темперними фарбами на дереві. Її розміри: 184 см × 112 см. Уся права нижня частина зайнята зображенням чернігівського Троїцького собору, з якого виходить довга процесія на чолі з патріархом Адріаном. Під процесією – напис-привітання ігумена монастиря Л. Крщоновича. Над західним фасадом Троїцького собору зроблено напис темними літерами на голубому тлі: «Церковь святой Троицы монастыря Ильинского Черниговского» [2; 3]. Храм зображено з великою центральною банею. Обабіч неї – дві невеликі бані, поставлені дещо на схід від головної. Вежі на західному фасаді завершують подібні невеликі бані. Відсутність двох невеликих бань можна пояснити тим, що вони закриті для глядача завершеннями західних веж та браком місця в композиції. Усі бані вкриті бляхою та увінчані хрестами. Фронтон на фасаді відсутній. Членування західного фасаду в основному відповідають дійсним. З невідомої причини відсутнє велике вікно у вигляді хреста. Архітектурні деталі позначені чорним кольором на блідо-рожевому тлі. Це єдине давнє кольорове зображення Троїцького собору.

У 1697 році в Чернігові побачило світ друге видання «Триакафістного молитвослова». У книзі вміщено три акафісти: Святій Трійці, великомучениці Варварі та Страстям Христовим. Відповідно на титульному аркуші вміщено зображення старозавітної Трійці, святої Варвари та Ісуса Христа з хрестом. Підпис автора мідьориту відсутній, але можна припустити, що ним

був Л. Крщонович, бо його ім'я згадується в заголовку книги. Під заголовком на титульному аркуші представлено західний фасад Троїцького собору. Вихідні дані книги, зображення Трійці та великомучениці Варвари, якій у храмі було присвячено один з престолів, свідчать про те, що перед нами чернігівський Троїцький собор. Розташування бань тут подібне до того, яке ми бачили на іконі Іллінської Богоматері 1696 року. Гравер ретельно прорисував деталі декору, які в основному відповідають реальним. Мабуть, для спрощення художник показав обабіч від центральної частини фасаду у двох ярусах по одній ніші замість двох. Бароковий фронтон фасаду з обелісками зображено дещо схематично. Уперше звернуто увагу на цікаві деталі – біля фронтона між двома вежами зображено невисокий парапет, а відкоси башт і проміжний карниз вкриті ґонтом.

Зображення Троїцького собору знаходимо й на мальованому плані Чернігова 1706 року («Абрис чернігівський»). Тут храм бачимо поруч з великим ровом в оточенні дерев. Угорі на стрічці напис – «Троицкий монастырь». Західний фасад завершує фігурний фронтон з ледь позначеними формами. У центрі – велика баня, дві менші – над західними вежами. Членування фасаду представлені скупом й схематично. Угорі намальовано вікно у вигляді хреста. Нижче із-за дерев проглядає верхня частина порталу входу. На вежах вікна позначені у вигляді прямокутників. Загалом для цього малювання характерні схематичність, спрощеність і узагальнення.

Слід розглянути також зображення у великій тезі Іларіона Мигури 1706 року. Це – мідьорит, де представлено шість храмів фундації І. Мазепи. Які саме храми зображено, у дослідників єдиної думки немає. В. Січинський визначив лише чотири храми – Микільський собор у Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі і церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври. Другий і шостий храми залишилися невпізнаними [32, с. 16]. Д. Степовик опублікував фрагмент мідьориту І. Мигури 1706 року й на-

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

звав усі зображені храми архітектурними пам'ятками Києва [36, с. 294–295]. На думку В. Вечерського, зліва направо зображено Богоявленський, Микільський та Успенський Печерський собори в Києві. Далі – Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври та Троїцький собор у Чернігові [7, с. 194]. На нашу думку, першим зліва зображено Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря з характерним лучковим фронтоном. Далі – Миколаївський собор на Печерську в Києві з напівколоннами на фасаді, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря (пілястри на фасаді), церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври та, можливо, Троїцький собор у Чернігові. Щодо останнього таке припущення імовірно, незважаючи на те що фронтон фасаду та фронтон порталю мають відмінну форму від споруди і розглянутих її зображень. Схематичність у відтворенні лиштв ніш та невідповідність їх розміщення властиві й іншим зображенням.

30 жовтня 1708 року в Чернігові побачила світ книга «Феатрон или позор нравоучительный». Для нас становить інтерес ілюстрація на звороті титульного аркуша в техніці гравюри на дереві. Зображення західного фасаду храму вміщено в центрі. Написи поряд відсутні. Але розташовані поруч зображення Антонія Печерського, святих Іллі та Онуфрія, а також ікони Іллінської Богоматері промовляють за те, що перед нами чернігівський Троїцький собор. Тут майже повністю повторено зображення Троїцького собору в «Октоїху» 1682 року та «Тріоді квітній» 1685 року. Різниця полягає лише в незначних відмінностях у формах бань, фронтонів і обелісків.

У 1717 році надруковано перше видання Нового Заповіту. На титульному аркуші з рамкою в техніці гравюри на дереві під заголовком постало зображення Троїцького собору. Про це свідчать фігури святих Іллі та Антонія Печерського обабіч споруди. Це зображення храму, близьке до подібного на титульному аркуші «Трихакафісного молитвослова» 1697 року, відрізняється ре-

тельнішим опрацюванням деталей. Пізніше дошку з цією рамкою було використано для оздоблення титульного аркуша видання «Правила к божественному причащенію», здійсненого в Чернігові 1745 року.

У 1720 році в Чернігові другим виданням вийшло «Правило к божественному причащенію». Титульний аркуш із заголовком оздоблений рамкою, виконаною в техніці гравюри на дереві Никодимом Зубрицьким [18, с. 300]. Фігури святих Онуфрія та Іллі свідчать на користь того, що в центрі нижньої частини титульного аркуша зображено Троїцький собор. Він звернений до глядача своїм західним фасадом – нерозчленованим, з гладенькими площинами. Зображення храму багато в чому ідентичне попереднім, але більш спрощене. У нижньому ярусі обабіч від входу по дві ніші (як і в існуючій споруді), а верхній ярус показано умовно.

Усі розглянуті зображення чернігівського Троїцького собору можна поділити на три групи. Першу групу становлять гравюри з «Октоїха» 1682 року, «Тріоді квітної» 1685 року та «Феатрона» 1708 року. Вони, мабуть, найближчі до «Абрису» храму, який створив архітектор Й.-Б. Зауер. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення будівлі на плані Чернігова 1706 року та на титульному аркуші «Правила к божественному причащенію» 1720 року. До третьої групи можна зарахувати гравюри з «Трихакафісного молитвослова» 1697 року та Нового Заповіту 1717 року. Вони виконані з натури, тому мають найбільшу історичну й мистецьку цінність завдяки відтворенню важливих деталей. До них примикає зображення на іконі 1696 року. Окремо зберігається зображення храму 1706 року І. Мигури, яке можна лише до певної міри вважати відтворенням Троїцького собору.

Усі згадані зображення Троїцького собору відображають дійсні масштабні співвідношення його західного фасаду. Архітектурні членування й деталі декору відтворені досить точно. Храм звичайно зображувався з п'ятьма банями – дві невеликі бані розміщені поряд із центральною та ще дві такі самі увінчують західні вежі.

ІСТОРИЯ

Однієї пари невеликих східних бань просто не видно спостерігачам з не дуже великого монастирського двору. У цілому згадані зображення чернігівського Троїцького собору є важливими документами з історії архітектури Чернігова й усієї України.

Троїцький собор у Чернігові презентує величні монастирські храми, традиція побудови яких на теренах України сягає часів Київської Русі. Початок їй поклав Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073–1078 рр.). За своїм типом це – шестистовпний хрестовокупольний храм в найпоширенішому варіанті. Він мав нартекс, три нави й завершувався однією банею. Зодчі не лише України, а й Росії та Білорусії зверталися до цієї традиції в разі виникнення необхідності підкреслити наступність високих досягнень будівельного мистецтва Київської Русі².

У другій половині XVII ст. цю традицію продовжив чернігівський Троїцький собор. Храм має своєрідну планову побудову. Вона відмінна у двох ярусах, що значно збагачує загальну об'ємно-просторову композицію. У плані першого ярусу виявилась давньоруська традиція тринавного триапсидного шестистовпного храму. План споруди в другому ярусі набув форму хреста через відсутність заповнень західних ділянок бічних нав безпосередньо біля західних башт. Це збагатило об'ємну структуру храму. Цьому сприяють і ризаліти на північному й південному фасадах, які разом з фронтонами позначають зовні трансепт. Відмінність від давньоруських храмів полягає також у наявності ризалітів на фасадах та високих західних веж.

У первісному розташуванні бань продовжено давньоруську традицію. Те саме можна бачити в Спасо-Преображенському соборі XI ст. в Чернігові, де на середохресті розташована головна баня, а чотири менші – на кутах об'єму споруди. Невеликі бані Троїцького собору декоративні, вони нічого не освітлюють, а лише створюють об'ємно-просторову композицію будівлі. Факт розміщення західних башт відомий і в Київській Русі (Софійський собор у Києві). У чернігівському Спасо-Преображенському соборі збереглася північно-західна сходовая вежа

XI ст., а з півдня первісно була хрещальня. На місці давньоруських закомар усі чотири фасади Троїцького собору завершують барокові фронтони. Під будівлею Троїцького храму містяться великі підвальні приміщення зі склепом з похованнями. Сходи на П-подібні в плані хори влаштовані в північно-західній вежі.

Троїцький собор зведено із жолобчастої цегли на вапняному розчині. Розміри цегли в різних частинах споруди храму не дуже відрізняються і становлять 30–31 см × 15–16 см × 6–7,5 см³.

Центральний підбанник через чотири підпружні арки спирається на дві пари масивних стовпів. Центральна нава та південна й північна частини трансепту перекриті цегляними напівциркульними склепіннями з розпалубками. Склепіння над центральною навою викладено для більшої жорсткості цеглинами по діагоналі. Хрестовими склепіннями перекриті бічні нефі й східні компартименти будівлі перед вівтарними апсидами. На всіх склепіннях під дахами влаштовані капельниці – невеликі трубочки. Через них вода зі склепінь стікала всередину храму. Центральний барабан завершується куполом.

Під час реставраційних робіт з'ясувалося, що для влаштування значного виносу вінцевого карниза спеціально виготовляли великі цегляні плити розміром 50 см × 25–26 см × 5,5–6 см. Кожний облом спирався на металеві анкери-консоли. Нижче від карнизів у мурування вставляли пов'язі з металевих смуг, поставлених ребром. Над центральною навою і трансептом влаштовано двоспадові дахи, укріті бляхою. Металеві й дерев'яні конструкції дахів бань теж укріті бляхою.

Пластика фасадів Троїцького собору витримана в єдиному стилі. Західний, південний і північний фасади оздоблені майже ідентично. Східний фасад має такий самий фронтон і три апсиди. Центральна апсида (п'ятигранна з пілястрами на кутах) сягає до фронтону, а дві бічні напівкруглі в плані заввишки як перший ярус. Цим східний фасад відрізняється від інших, хоча і йому зодчий приділив достатньо уваги. У цьому випадку можна говорити про всефасад-

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

ність будівлі Троїцького собору, що відрізняє його від пам'яток західноєвропейської архітектури.

Центральні ділянки трьох фасадів виділяються пілястрами та великими вікнами в другому ярусі у вигляді трипелюсткового хреста. Таку форму хреста здебільшого використовували для виготовлення напрестольних хрестів, а також у гербах губерній і міст (у тому числі й Чернігова) [17, с. 23–24]. Показово, що такий хрест входить до складу герба Л. Барановича, з ініціативи якого зведено Троїцький собор. Центричність об'ємно-просторової композиції підкреслюють центральна баня, ризаліти, портали входів та фронтиони фасадів.

Ярусність споруди позначена на фасадах горизонталями розвинутих карнизів. Над вінцевим карнизом на західному фасаді влаштовано балюстраду, яка з'єднує вежі. Наявність балюстради нагадує про походження архітектора. Прямокутні і квадратні вікна й ніші обрамлено «вухастими» лиштвами з трикутними й лучковими фронтончиками. Бароківі риси виразно виявились у фасадних фронтонах вибагливої форми з великими волютами й розімкнутими завершеннями. Розімкнуті фронтиони мають також портали входів. Своєрідне пластичне вирішення отримав центральний підбанник. На ребрах між вікнами розміщено напівколонки, на які спирається аркатурний пояс. Вінцевий карниз, збагачений рядом ніш-ширинок, зорозово підтримують фігурні кронштейни з гирками. Ніші й віконні отвори підкреслюють товщину стін. Вони обрамлені «вухастими» лиштвами з лучковими й трикутними фронтончиками, чергуються й перегукуються на всіх фасадах будівлі. Своєрідною ордерною композицією є обрамлення порталів. Плоскі пілястри звужуються догори й зорозово підтримують фронтон. Зовні стіни Троїцького собору потиньковані й побілені ⁴.

В інтер'єрі споруди простір центральної нави й трансепту об'єднуються в середохресті. Бічні нави не такі просторі, затінені через недостатню освітленість. Пластика пілястр і карнизів доповнюється скромними ліпленими оздобами.

У чернігівському Троїцькому соборі в 1690-х роках було виконано внутрішні й зовнішні настінні розписи. Неповна й незадовільна збереженість малювань не дає змоги повністю відтворити всю систему стінописів. На основі збережених фрагментів її можна уявити так. У головному куполі розміщувалося зображення новозавітної Трійці. Мабуть, ця композиція була близька до подібної в Троїцькому соборі Густинського монастиря біля Прилук. У цьому західному варіанті Бог-отець тримає перед собою мертве тіло Ісуса Христа. У центрі – голуб як символ Святого Духу. Навколо – серафими, херувими й фігури архангелів.

Між вікнами підбанника – зображення пророків. На відкосах вікон – декоративні композиції із соковитого листя аканта. На площині барабанного кільця збереглася частина напису про побудову та освячення Троїцького собору. Поряд з написом – зображення херувима. У нижній частині храму біля південних дверей написана композиція, мабуть, із життя Святої великомучениці Варвари. Усередині Троїцького собору обабіч західного входу відкриті реставраторами живописні зображення Іонна Предтечі та Святої великомучениці Тетяни. Можливо, в образах цих святих представлені І. Мазепа та його дружина. Традиційно на західному фасаді монастирського храму в нішах поставили постаті великомучеників та Христа в терновому вінку. Відкриті фрагменти первісного живопису засвідчили роботу досвідчених митців, у творчості яких виявились стилістичні риси бароко [1, с. 9–37]. Від розписів 1760–1770-х років збереглися дві великі композиції «Увірування Савла» та «Архангел Михаїл». Вони відзначаються яскравим декоративним живописом, театральністю, патетикою та моделюванням форм за допомогою світла й тіні. Більшість збережених стінописів належать до XIX–XX ст.

Після завершення оздоблювальних робіт 1695 року до Троїцького собору з невеликої Іллінської церкви перенесено чудотворну ікону Іллінської Богоматері. Її написав 1658 року Григорій (у чернецтві – Геннадій) Константинович «маляр Дубенський». Саме на час перенесення

ІСТОРИЯ

ікони для неї в Троїцькому соборі за сприяння І. Мазепи було облаштовано срібну шату, яка покрила її кіот. Ікона Богородиці в шаті розміщувалася в храмі з правого боку біля південно-західного стовпа. Її відразу бачив кожний, хто заходив до собору. На тлі величного іконостаса та розписів на стінах і склепіннях вона справляла незабутнє враження. Загальна висота шати – 340 см, а ширина – 158 см. Складається вона з вісімнадцяти срібних платівок різного розміру і форми. Зовні ікону облямовує рамка з восьми прямокутних платівок із сюжетами, присвяченими Ісусу Христу та Богоматері. Унизу в оточенні фортеці та військового табору – карбований герб Івана Мазепи. У горішній частині над іконою – Успіння Богоматері, яке композиційно пов'язане зі сценами Коронування Марії та її Вознесіння, запозиченими із західно-європейського мистецтва. Загальна іконографія цієї видатної пам'ятки металопластики несе вплив гравюр видань новгород-сіверської та чернігівської друкарень. Багатство інтер'єру Троїцького собору доповнювали яскраві килими, ткани пелени, інші вироби золотарів, деталі оздоблень (наприклад, внутрішнє ажурне окуття невеликих дверей до ризниці в південній стіні будівлі).

Чернігівський храм став зразком для побудови собору Мгарського монастиря, Миколаївського й Богоявленського соборів у Києві та, можливо, собору Трійці в Батурині. Мгарський собор звів той самий зодчий Й.-Б. Зауер, що будував Троїцький собор у Чернігові. Планова побудова обох споруд майже однакова. Проте первісно в Спасо-Преображенському соборі три бані вздовж осі схід – захід утворювали зовсім інший силует, ніж чернігівський храм із сімома банями. Різняться обриси бань та фронтони фасадів. Великі вікна у вигляді хреста у Мгарі мають спрощену форму, а декор фасадів скромніший. Ще більше відмінностей в інтер'єрах будівель. Рис базиликальності у Мгарському соборі виявлено набагато менше. Відрізняється пластична обробка інтер'єрів. Бічні нави Мгарського храму виділені не так чітко і мають два, а не три яруси, як у чернігівському собо-

рі. Чернігівський Троїцький собор і костел Петра й Павла у Вільнюсі теж мають подібні плани і близьку об'ємно-просторову композицію. Однак костел має, на відміну від чернігівської пам'ятки, лише одну баню і трикутні фронтони фасадів. Фронтон складної форми між вежами костелу підкреслює головне значення західного фасаду. Тобто ми бачимо нерівноцінність фасадів, на відміну від Троїцького собору. У вільнюській будівлі бічні нави є лише в першому ярусі. Зовні це виявляється відсутністю заповнень між ризалітами й баштами. Мабуть, єдиною спільною рисою, що об'єднує чернігівський храм і костел в Пажайслісі, є балюстрада над вінцевим карнизом на західному фасаді. Отже, Троїцький собор у Чернігові є оригінальною і неповторною пам'яткою зодчества, у творенні якої значну роль відіграли смаки й вимоги замовників, насамперед чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, а також мистецький талант архітектора. У чернігівській споруді, згідно з вимогами замовників, утілено традиції архітектури Київської Русі. Завдяки творчості й будівельній практиці Й.-Б. Зауера в архітектурний образ Троїцького собору були внесені риси європейського барокового зодчества. У результаті в Чернігові постала самобутня пам'ятка української архітектури, у якій певним чином синтезовано риси європейського бароко й місцеві будівельні традиції. Центральна баня й фронтони фасадів підкреслюють центричність композиції. Її підсилює рівноцінність композицій і пластики фасадів, яку становлять своєрідно тлумачені ренесансно-барокові форми архітектурного ордеру. Бані завершують композицію і створюють активний силует вертикальної домінанти в панорами міста. Троїцький собор в Чернігові засвідчив інтерактивність розвитку вітчизняної культури й мистецтва в другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Примітки

¹ Краківський цех мулярів і каменярів почав діяти ще в XVI ст. Статути інших цехів створювались на зразок краківського. Престиж цього закладу ґрунтувався не на кількості майстрів, а на високій фаховій підготовці здібних людей. Майстри цеху працюва-

АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

ли на замовлення шляхти, монастирів, церков і міщан. У Статуті цеху зазначалось, що для здобуття звання майстра необхідно виконати ряд завдань. Вимагалось накреслити хрестове склепіння, зробити його макет і втілити в матеріалі. Належало викласти із цегли купол, нішу і кутовий камін. Такі завдання не становили великих труднощів для здобувачів звання майстра, що засвідчувало високий фаховий рівень підготовки кадрів у цеху [52, с. 8–48].

² Одним з перших прикладів переосмислення давньоруської схеми тринавного шестистовпного храму в Україні в XVII ст. стала Михайлівська церква в с. Білосток Луцького району Волинської області, яка збереглася до наших днів. Це – тринавна споруда базилікального типу. Центральна нава вища за бічні, які перекриті хрестовими склепіннями. Трансепт виділено на північному й південному фасадах ризалітами. Єдина апсида має три грані. Західний фасад фланкують дві вежі. Першою пам'яткою такого типу на Лівобережній Україні став Спасо-Преображенський собор Спасо-Преображенського монастиря біля с. Максаки (нині – Менського р-ну Чернігівської обл.). Храм почали будувати в 1653 році. Він теж мав прямокутний план з однією апсидою. Трансепт і центральна нава вивисувались над іншими. Мав одну велику світлову баню і дві сходові вежі із заходу. На фасадах застосовано масивний і спрощений архітектурний ордер [46]. Обидва згадані храми належать до фундації київського воєводи Адама Киселя і представляють тогочасне волинське будівництво. Адам Кисіль належав до волинського шляхетного роду. Був пов'язаний з Чернігівщиною. Уважається, що народився він у с. Брусилів поблизу Чернігова. Служив чернігівським підкоморієм, носівським старостою. У 1641 році призначений чернігівським каштеляном (управитель фортеці) і став єдиним православним сенатором польського сейму. У 1651–1652 роках – київський воєвода. Похований у с. Низкиничі теперішнього Іваницького району Волинської області. Дещо раніше тип західної базилики було застосовано в православній архітектурі Білорусії.

³ Під час реставраційних робіт з-під шару тиньку відкрилось мурування в нижній частині стін, що засвідчило невисоку якість цегли. Вище використано цеглу вищої якості. Мабуть, спочатку виникали проблеми з виробництвом цегли.

⁴ Під час проведення реставраційних робіт нами зроблено невеликі зондажі (зрізи) шарів тиньку в різних місцях. Виявилось, що протягом століть храм не завжди був побіленим. Траплялися фарбування і в інші кольори, зокрема в жовтий і зеленуватий. Можливо, ці кольори з'явилися в XIX ст., коли надбудували класицистичні трикутні фронтони фасадів.

Архівні матеріали та література

1. Адруг А. К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів : чернігівський ЦНТЕІ, 2010. – 183 с. : ілюстр.

2. Адруг А. Ікона чернігівської Іллінської Богоматері 1696 р. / А. Адруг // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 46–49.

3. Адруг А. Маловідома пам'ятка українського живопису XVII ст. / А. Адруг // Мистецтвознавство України : зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. I. – С. 352–356.

4. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих второй половины XVII – начала XVIII веков / А. Адруг // Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 103–110.

5. Адруг А. Памятник архитектуры в Чернигове / А. Адруг // Строительство и архитектура. – 1984. – № 3. – С. 32.

6. Величко С. Літопис / С. Величко. – К. : Дніпро, 1997. – Т. 2. – 642 с. : ілюстр.

7. Вечерський В. В. Архітектура другої половини XII – 70-х років XIII ст. / В. В. Вечерський // Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 192–243.

8. Віроцький В. Д. Храми Чернігова / В. Д. Віроцький. – К. : Техніка, 1998. – 207 с. : ілюстр.

9. Говденко М. Дві споруди зодчого Йоганна-Баптиста / М. Говденко // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 244–251.

10. Говденко М. Праці архітекта Йоганна-Баптиста в Гетьманщині / М. Говденко // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 70–77.

11. Голубець М. Мистецтво / М. Голубець // Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 425–591.

12. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре) / Ф. Гумилевский. // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 1–106.

13. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679 : Чернігівська духовна консисторія, оп. 4, спр. 464 : Про ремонт споруд колишнього чернігівського Троїцького монастиря [1791–1793], 39 арк.

14. Доценко А. Сучасний іконостас Троїцького собору / А. Доценко // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Історія та сучасність : тези наук. читань. – Чернігів, 1999. – С. 35–36.

15. Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 76 с.

16. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий Ильинский монастырь, ныне Троицкий Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069 – 1911 / А. Ефимов. – Чернигов, 1911. – 68 с.

17. К. В. П. История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии / К. В. П. – М., 1997. – 40 с.

18. Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т. Н. Каменева // Госуд. ордена Ленина библиотека СССР им. В. И. Ленина. Труды. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224–384.

19. Карнабед А. А. Архитектура Черниговщины / А. А. Карнабед // Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1986. – С. 55–80.

20. Карнабіда А. А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабіда – К. : Будівельник, 1980. – 128 с. : іл.

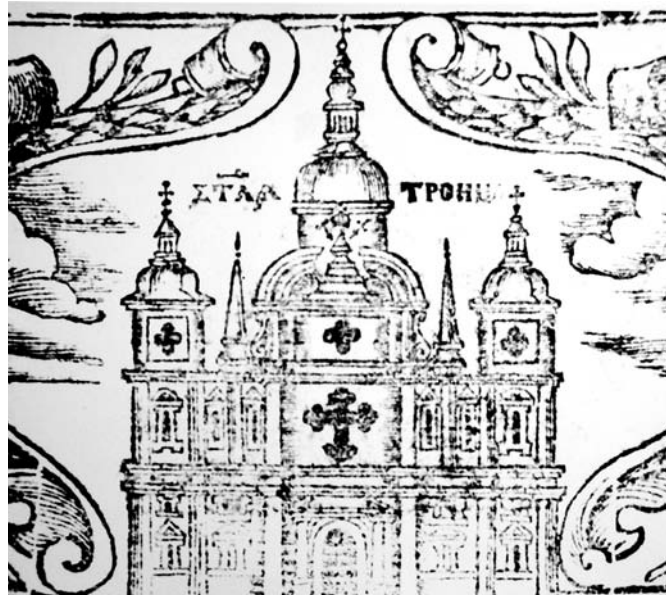
ІСТОРІЯ

21. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. – К. : Фото-лито-типография «С. В. Кульженко» 1911. – 207 с. : ил.
22. Літопис Мгарського монастиря (1682 – 1775) / Переказ українською літературною мовою, публікація і примітки В. Шевчука // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 11–36.
23. *Логвин Г. Н.* 3 глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. / Г. Н. Логвин. – К. : Дніпро, 1990. – 407 с. : іл.
24. *Логвин Г. Н.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Логвин. – М. : Искусство, 1980. – 287 с. : ил.
25. *Мезенцев В.* Впливи віленського бароко на архітектуру соборів Троїцького монастиря в Чернігові та Мгарського монастиря під Лубнами / В. Мезенцев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи... : зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 479–496.
26. *Мицик Ю.* 3 нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 100–116.
27. *Модзалевский В. Л.* Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / В. Л. Модзалевский, П. Н. Савицкий / підгот. до друку і передмова О. Б. Коваленка // Чернігівська старовина : зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 101–142.
28. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. ЧАІЗ 58 / КВ 506. Памятник архитектуры XVII в. Бывший Троицкий собор в Чернигове. – Проект реставрации. – К., 1973. – Т. 1. – 70 л.; Т. IV. – 22 л.
29. ...Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного... / підгот. М. Возняк // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 20–21.
30. *Попов П. М.* Матеріали до словника українських граверів / П. М. Попов. – К., 1926. – 137 с. : іл.
31. *Самалавичюс С.* Жемчужина барокко (костел Петра и Павла в Вильнюсе) / С. Самалавичюс. – Вильнюс: Минтис, 1977. – 26 с. : ил.
32. *Січинський В.* Архітектура в стародруках / В. Січинський. – Л., 1925. – 20 с. : іл., XXV табл.
33. *Січинський В.* Українська архітектура / В. Січинський // Українська культура : лекції за ред. Дм. Антоновича. – К., 1993. – С. 241–273.
34. *Спельскис А.* Жемчужина вильнюсского барокко / А. Спельскис. – Вильнюс : Мантис, 1964. – 16 с. : ил.
35. *Степанова О.* 3 питання ремонту будівель Троїцько-Іллінського монастиря в кінці XVIII ст. / О. Степанова. // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Історія та сучасність : тези наук. читань. – Чернігів, 1999. – С. 38–40.
36. *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI – XVIII століть / Д. В. Степовик. – К. : Наукова думка, 1982. – 331 с. : іл.
37. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина / составители А. А. Гусева, И. М. Полонская. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2. – 318 с. : ил.
38. *Холостенко М. В.* Українська архітектура епохи XVII ст. / М. В. Холостенко // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 10. – С. 25–28.
39. *Цапенко М. П.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М. П. Цапенко. – М. : Стройиздат, 1967. – 236 с. : ил.
40. *Червонная С.* Искусство Литвы / С. Червонная, К. Богданас. – Ленинград : Искусство, 1972. – 352 с. : ил.
41. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова / соч. Н. Маркевича. – Чернигов, 1852. – 177 с.
42. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. – Чернигов, 1905. – 600 с.
43. *Шафонский А.* О городе Чернигове / Афанасий Шафонский // Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 237–308.
44. Юбилейный сборник в память 900-летия епископской кафедры в г. Чернигове. – Чернигов, 1893. – 222 с.
45. *Юрченко П. Г.* Архітектура України після Воз'єднання з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст.) / П. Г. Юрченко // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – С. 104–149.
46. *Юрченко С.* Максаківський монастир / С. Юрченко // 3 історії української реставрації. – К., 1996. – С. 166–170.
47. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976. – Т. 4. – 252 s. : il.
48. *Hornung Z.* Sztuka barokowa. Architektura. 1660–1710 / Z. Hornung // Historia sztuki Polskiej. – Kraków, 1965. – Т. 2. – S. 315–370.
49. *Losa S.* Architekci i budowniczości w Polsce / S. Losa. – Warszawa : Budownictwo i architektura, 1954. – 426 s.
50. *Losiński J.* Atlas zabytków architektury w Polsce / J. Losinski, A. Milobedski. – Warszawa : Polonia, 1967. – 252 s. : il.
51. Mazoji Lietuviskoji Tarybine Enciklopedia. – Vilnius : Mintis, 1971. – Т. 3. – 960 p.
52. *Rewski Z.* Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamienarzy XVI–XIX wieku / Z. Rewski. – Wrocław : Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1954. – 108 s. : il.

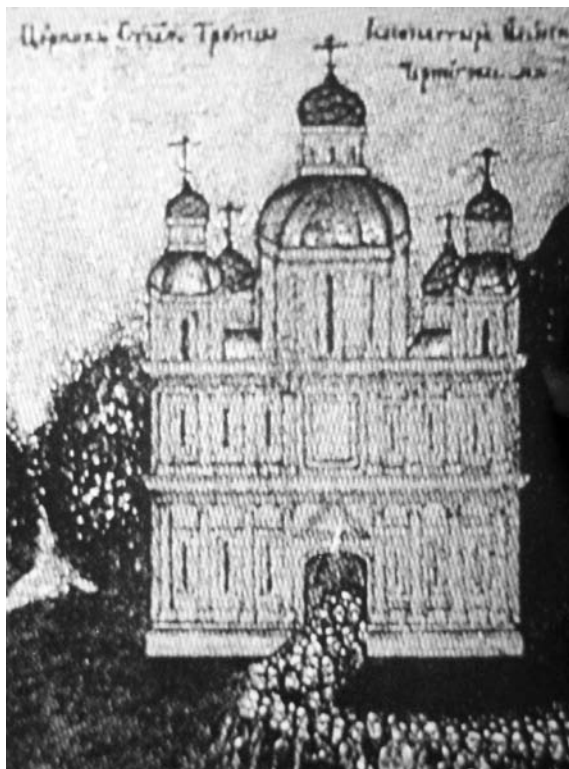
АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

Зображення Троїцького собору в Октоїху. 1682 р.

Зображення Троїцького собору в Триоді квітній. 1685 р.

Зображення Троїцького собору на іконі Іллінської богоматері. 1696 р.

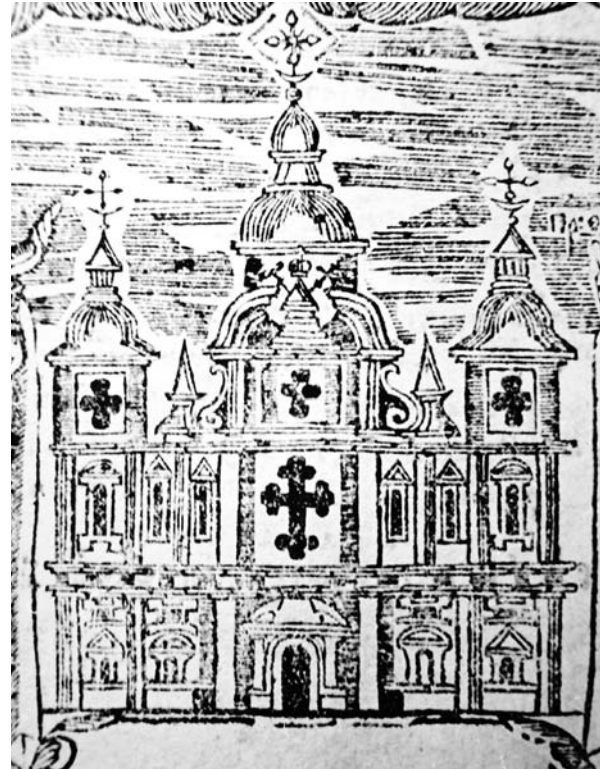

Зображення Троїцького собору в Трьохакафістному молитвослові. 1697 р.

ІСТОРІЯ

Зображення Троїцького собору на Абрисі чернігівському. 1706 р.

Зображення Троїцького собору у Феатроні. 1708 р.

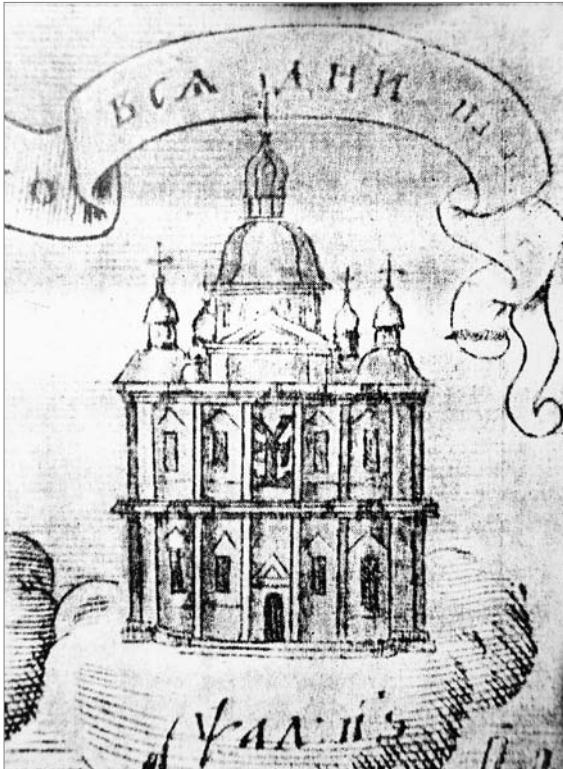

Зображення Троїцького собору в Новому заповіті. 1717 р.

Зображення Троїцького собору в Правилі божественного причастя. 1720 р.

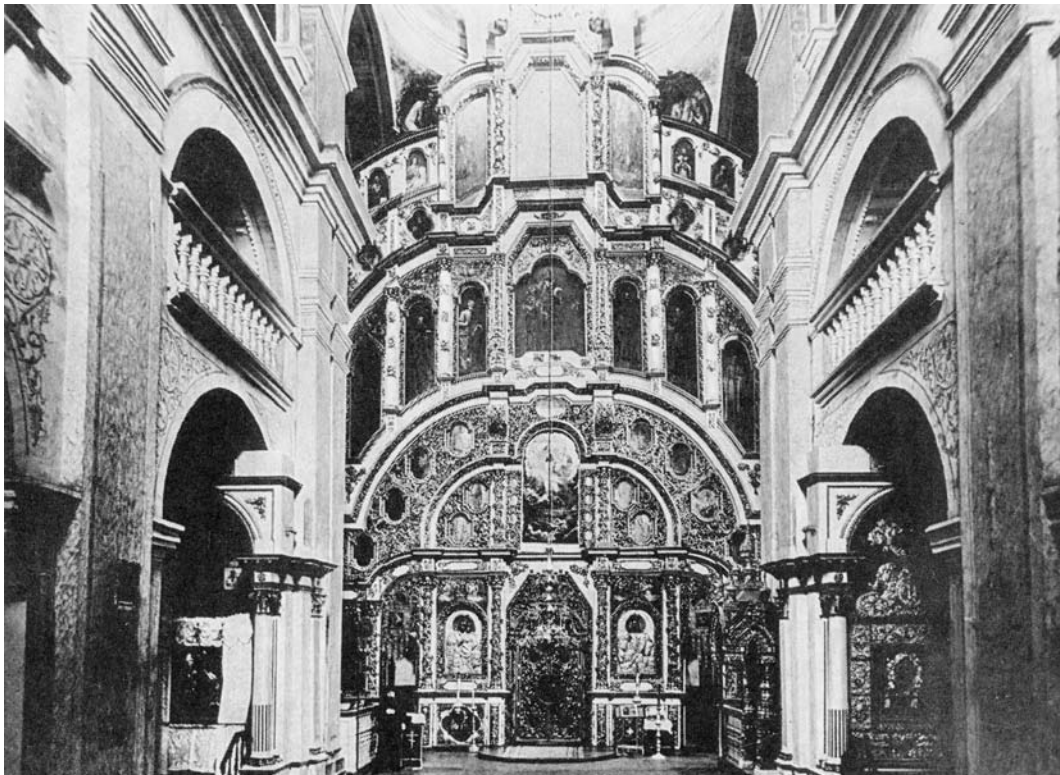
АНАТОЛІЙ АДРУГ. ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ...

Зображення Троїцького собору на тезі І. Мигури. 1706 р.

Троїцький собор у Чернігові, 1679–1695 рр. (сучасний вигляд)

Інтер'єр центральної нави собору з іконостасом. 1731–1734 рр.

ІСТОРИЯ

Херувим. Фрескове зображення в нижній частині центрального підбанника собору. 1690-і рр.

Увірування Савла (фрагмент фрески). Кінець XVIII ст.

Св. великомученик Георгій. Малювання в ніші західного фасаду собору. 1690-і рр.

Христос у темниці. Малювання в ніші західного фасаду собору. 1690-і рр.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Троїцький собор у Чернігові побудовано в 1679–1695 роках за ініціативою відомого церковного, політичного й культурного діяча чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Храм є головною спорудою ансамблю Троїцько-Іллінського монастиря й відіграє важливу роль у панорамі міста. Для керівництва будівельними роботами з Вільнюса запросили архітектора Й.-Б. Зауера. У післявоєнний час собор відновили в первісних формах. Троїцький собор у Чернігові презентує величні монастирські храми, традиція побудови яких сягає часів Київської Русі. Він має своєрідну планову побудову, у якій, як і в розташуванні бань, продовжена давньоруська традиція. Розміщення західних веж відоме і в Київській Русі, і в зодчестві Західної Європи. Пластика фасадів витримана в одному стилі. Східний фасад дещо відмінний, але можна говорити про всефасадність споруди. Збереглися внутрішні й зовнішні настінні розписи різних часів. За зразком чернігівського Троїцького собору збудовано собор Мгарського монастиря, Миколаївський і Богоявленський собори в Києві.

Ключові слова: Чернігів, Троїцький собор, бароко, архітектор Й.-Б. Зауер.

Trinity Cathedral in Chernihiv built in 1679–1695 years on the initiative of famous religious, political and cultural figure, Chernihiv archbishop Lazarus Baranovych. The temple is the main building of the ensemble Trinity – St / Elias Monastery and plays an important role in the panorama of the city. To guide the construction work had been invited from Vilnius architect I.-B. Sauer.

In the postwar period the cathedral was restored in the previous form.. Trinity Cathedral in Chernihiv presents great monastic churches, building tradition which goes back to Kievan Rus. It has a kind of planned construction, which as in the arrangement of domes, continue ancient traditions of Kievan Rus. Western towers were known in Kievan Rus and at architecture of Western Europe.

East facade is slightly different, but you can talk about identity building facades. Interior and exterior wall paintings of different times are preserved. Cathedral Mgarskiy monastery, Nicholas and Epiphany Cathedral in Kiev were built on the model of Chernihiv Trinity Cathedral.

Keywords: Chernihiv, Trinity Cathedral, Baroque, architect I – B Sauer.

Троицкий собор в Чернигове построен в 1679–1695 годах по инициативе известного церковного, политического и культурного деятеля черниговского архиепископа Лазаря Барановича. Храм является главным сооружением ансамбля Троицко-Ильинского монастыря и играет важную роль в панораме города. Для руководства строительными работами из Вильнюса был приглашен архитектор И.-Б. Зауэр. В послевоенное время собор восстановили в первоначальных формах. Троицкий собор в Чернигове представляет величественные монастырские храмы, традиция возведения которых появилась во времена Киевской Руси. Он имеет своеобразное плановое построение, в котором, как и в размещении куполов, продолжена древнерусская традиция. Размещение западных башен известно и в Киевской Руси, и в зодчестве Западной Европы. Пластика фасадов выдержана в едином стиле. Восточный фасад несколько отличен, но можно говорить о всефасадности сооружения. Сохранились внутренние и внешние настенные росписи разного времени. По образцу черниговского Троицкого собора построены собор Мгарского монастыря, Николаевский и Богоявленский соборы в Киеве.

Ключевые слова: Чернигов, Троицкий собор, барокко, архитектор И.-Б. Зауэр.